

УДК 11

Алла Киридон

КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

У статті аналізується когнітивний дисонанс в умовах утвердження тоталітаризму.

Ключові слова: когнітивний дисонанс, тоталітаризм, мораль, державно-церковні відносини.

Когнитивный диссонанс в условиях утверждения тоталитаризма

В статье анализируется когнитивный диссонанс в условиях утверждения тоталитаризма.

Ключевые слова: когнитивный диссонанс, тоталитаризм, мораль, государственно церковные отношения.

A *kognitivniy* dissonance in the conditions of claim of totalitarianism

*In the article is carried out analysis of *kognitivnogo* dissonance in the conditions of claim of totalitarianism.*

Keywords: *kognitivniy* dissonance, totalitarianism, moral, state church relations.

Категорія і метод когнітивного дисонансу були введені в 50-ті роки ХХ ст. (див.: Леон Фестингер. Теория когнитивного диссонанса [СПб.: Ювента, 1999]) як спосіб усунення змістовних конфліктних ситуацій. Цей підхід дозволяє здійснити науковий аналіз культурної парадигми в межах переходу від однієї нормативно-ціннісної системи до іншої. При цьому враховується, що радикальні зміни в житті соціуму суттєво вплинули на принциповий “зсув парадигми” як у сфері ментальності, суспільної свідомості, так і політичної культури народу.

Такий висновок уповні підтверджується комуністичною культурно-ідеологічною практикою 1920 – 1930-х років. У цей час відбувалося зіткнення декількох ментальних рівнів, зокрема релігійної свідомості та комуністичної ідеології, що супроводжувалося зміною суспільних морально-ціннісних імперативів.

Об'єктивними чинниками становлення нового ментального рівня стали урбанізація та культурна революція.

Утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин було сфокусовано на досягненні головної стратегічної мети – подолання релігії та релігійного світогляду в усіх їх проявах, а тим самим – знищення будь-яких релігійних організацій і церкви як суспільного інституту. Для досягнення цієї мети партійно-державним функціонерам необхідні були такі засоби, які, по-перше, дали б можливість усунути з суспільного життя могутній інститут в особі церкви, який тривалий час був уособленням “спільності почуття”; по-друге, пропагували як комуністичні ідеали на перспективу, так і найближчі завдання партії; по-третє, впроваджували атеїзацію суспільних настроїв; по-четверте, сприяли формуванню “нової” людини. На думку Г. Лебона, “соціалізм став могутнім саме завдяки тому, що він запропонував велику ілюзію”.

М. Бердяєв відзначав той факт, що більшовики “створили поліцейську державу, але організувати маси, підпорядкувати собі робіничо-селянську верству населення неможливо тільки силою зброї, чистим насиллям. Потрібна була цілісна доктрина, цілісний світогляд, потрібні були символи, які б їх об'єднували”. Не випадково однією з дієвих складових механізму регулювання державно-церковних відносин було впровадження антирелігійної пропаганди. Водночас, модель відносин більшовицької влади та церкви виглядає закономірно з огляду не тільки на суб'єктивні прагнення режиму, але й завдяки дії об'єктивних чинників: не тільки партійно-державні структури насаджували саме таку модель, але й суспільство дозволило її втілення, сприйняло такий стан справ, ставши повноправним творцем нового змісту відносин між владою та церквою.

Якщо перефразувати положення сучасного російського дослідника Аркадія Ізвєкова [1], то в найзагальнішому плані треба говорити про особливу роль внутрішнього ментально-духовного конфлікту, який формується в макрокультурних подіях переломних моментів в історії різних народів і держав Європи. Надзвичайно вагомо звучить таке положення для суспільства радянської України перших двох десятиліть після потрясінь світової війни 1914 – 1918 рр. і революції 1917 – 1921 рр. Світова війна, революція, громадянська війна, післяреволюційна та повоєнна розруха були справжнім потрясінням, що призвело до радикаль-

ної руйнації реального і ментального універсуму, тобто “сукупності готовностей, настанов та схильностей індивіда або соціальної групи діяти, міркувати, відчувати та сприймати світ певним чином” [2].

Можна стверджувати, що партійно-державний лад у радянській країні перебрав на себе дуже багато від старого режиму, перейнявши естафету абсолютизму Російської імперії. Адже царська влада намагалася (хоч і не завжди успішно) втручатись у всі сфери життя суспільства, легітимізувала станові відмінності і, спираючись на релігійний світогляд, здебільшого регламентувала духовне життя країни.

Слушним видається твердження М. Піскотіна про те, що певна частина уявлень і традицій у сфері держави, права, культури не могла зникнути разом із старою зруйнованою державною машиною і знищеними класами; вона виявилася досить стійкою, оскільки чинники, що її породили, або повністю збереглися, або вимагали для своєї зміни тривалого часу [3].

У швидкому ствердженні партійно-більшовицького механізму регулювання відносин з релігійними організаціями, як і у сприйнятті нової ідеології, надзвичайну роль відіграли всі попередні обставини життя суспільства. Економічні, соціально-політичні, морально-ціннісні орієнтири і прагнення суспільства у першій третині XX сторіччя виявилися суголосними ідеям соціалістичної перебудови Росії, запропонованим більшовиками.

Доречно пригадати характерну для Російської імперії традицію залежності, в межах якої формувалося світосприйняття більшості населення, ідею соборності, яку розвивало православ'я, уявлення про гіпертрофовану роль державності та могутність влади.

Ці чинники діяли впродовж століть, формуючи духовний світ людини. Тому появу соціалізму, ідеї більшовизму, як виявилось, суспільство було готове прийняти. Мотиви спільності, ідею царя-покровителя і захисника, пріоритет колективного над індивідуальним (особистісним) – ці інтенції, архетипи жили на рівні свідомості чи підсвідомості, трансформувались в ідею соціалізму як “суспільства справжньої гуманності”.

Після перемоги більшовиків, коли релігія знищувалася насильницькими методами, її канони стали замінюватися новими положеннями, що ґрунтувалися на марксистсько-ленінському вченні про світову революцію, диктатуру пролетаріату, класову

демократію, пролетарську справедливість тощо. Відбулася заміна морально-ціннісних орієнтирів. Моральним тепер визнавалося все те, що слугувало для перемоги соціалізму. Ця ленінська теорія стала виправданням усіх жорстокостей, свавілля, утисків, які використовувалися державою для утвердження влади більшовиків. Насаджувалася ідея превалювання суспільного інтересу над особистим, яка підкорила людину тоталітарній державі й авторитарному колективу.

У конкретних умовах тогочасної дійсності ідеї соціалізму певним чином виявилися породженням і втіленням внутрішніх потреб самого суспільства, а більшовицька влада тільки досить чітко відчула настрої і прагнення мас. Представник французької емпіричної соціології М. Кроз'є зазначав: “Ми досить легко перекладаємо причину своїх ускладнень на абстрактні “пужальна”, в той час, коли причину слід шукати в самих людях, які свідомо чи несвідомо причетні до всіх процесів” [4].

Отже, особливості демократії, диктатури чи будь-яких інших політичних систем завжди зумовлені станом суспільства, його політичним, економічним і культурним потенціалом. Звідси випливає висновок: суспільство радянської України 1920 – 1930-х років “дозволило” ліквідувати традиційну православну ідеологію, зруйнувати релігійні організації, знищити церкви, незважаючи на те, що православ'я було єдиною формою духовного життя більшості малограмотного населення України, особливо на селі.

Уже в роки революції зблід міф про глибоку релігійність народу і відданість його православ'ю. Та й церква не змогла виконати історичний обов'язок, який полягав, за словами О. Оболенського, в необхідності виховати у народі систему твердих моральних принципів [5]. Як зауважив С. Аскольдов, православна церква не змогла відіграти “роль совісті” суспільного організму, крім того, саме Російська православна церква в її емпіричній земній організації була тим осердям і основою релігійного життя, звідки поширилися послаблення і занепад релігійного духу [6].

“Ніколи, мабуть, – стверджує Д. Поспеловський, – престиж православної Церкви не падав так низько, як напередодні перемоги більшовиків” [7].

Отже, швидка атеїзація населення в умовах радянської дійсності була закономірною, оскільки її передумови визріли задовго до 1920–1930-х років. Руйнування традиційного духовно-культурного середовища призвело до кризи церковної організації.

Більшовики лише надали радикально-екстремістського спрямування розвитку кризового сценарію долі православної церкви.

Важливим чинником (і наслідком), крім того, поступово став розкол суспільства, довершення якого спостерігаємо в умовах утвердження радянської влади протягом 20-30-х років минулого сторіччя. І церква, і держава постали перед необхідністю обрання орієнтирів та визначення ролі і місця в подальшому існуванні. Але якщо церква сподівалася на повернення свого колишнього статусу та авторитету в системі державно-церковних відносин, то влада мала намір витіснити колишню головну ідеологічну інституцію із її звичної соціокультурної ніші, знищивши “старих” богів і проголосивши “нову” релігію.

За цими процесами стояли не якісь абстрактні структури. Учасниками або (щонайменше) свідками подій були конкретні люди, яких виховувала сама дійсність. Не випадково суспільство виявилось розколотим: частина виступила на захист православної віри. Інші ж виявили, навпаки, бажання нищити й руйнувати все, пов’язане з церквою, зрікаючись віри. Чимало людей поставився до гонінь церкви байдуже, займаючись повсякденними клопотами. Навіть духовенство констатувало: “Людність селянська зараз так забита своїми господарсько-фінансовими справами, що виявляє свою активність у тому, що прийде коли-не-коли до храму помолитися і в суто церковні ідеологічні змагання не хоче втручатися” [8].

З руйнуванням усталеної структури суспільства і втратою колись єдиних морально-ціннісних орієнтирів не випадковим видається сприйняття частиною суспільства нової світоглядної системи, запропонованої більшовицькою партією.

Одна з причин цього полягає в тому, що більшовики (свідомо чи несвідомо) підтримали прагнення народу до саморефлексії, пропонуючи людині, вихованій в системі ієрархічної підпорядкованості, переміститися з маргіналів до складу тих, хто є творцем нового.

Суспільство дуже швидко стало грати за правилами, запропонованими державною системою, відгукуючись на основні лозунги партії та влади. Закриття храмів, наступ на релігію і церкву стали можливими через позицію самого суспільства.

Метою комуністичного режиму, заснованого на диктатурі правлячої партії, було поступове обмеження, витіснення, а в перспективі викорінення релігії. Але в 1920 – 1930-ті роки радянська

держава мусила докладати зусилля у боротьбі з релігією як найбільш сильною інституцією на кожному конкретному часовому проміжку. Головним об'єктом упокорення і доведення до стану “лояльного ставлення до радянської влади” на початку 1920-х років було обрано РПЦ, як панівну при колишньому самодержавному ладі. “Щодо Патріаршої православної церкви, – пише Д. Поспеловський, – політика епохи НЕПу була репресивно-очікувальною” [9]. РПЦ до 1927 року навіть не мала державної реєстрації своїх керуючих органів. З другої половини 1920-х років активізувався наступ на УАПЦ, який завершився її ліквідацією 1930 року.

Новопосталі церкви поспішали декларувати лояльність дорадянської влади, як влади трудящих, розраховуючи на відповідну підтримку. Із загостренням державно-церковних взаємин або виникненням конфліктних ситуацій релігійні об'єднання, немов “виправдовуючись”, час від часу принизливо засвідчували своє лояльне ставлення до режиму.

Кожна із численних конфесій того періоду переживала непростий процес становлення, який супроводжувався формуванням їхніх канонічних засад, організаційних принципів, визначенням ставлення до інших церков та влади, спробами розв'язання питання про набуття богослужбових приміщень, культового майна тощо. Доля кожного з релігійних об'єднань залежала від ставлення влади. У цій ситуації ідейно-моральні міркування відсувалися на другий план.

У сприйнятті суспільством влади в 20-30-ті роки XX сторіччя дуже помітно простежується двоїстість. З одного боку, спостерігається недовіра до влади. “Ця недовіра, – зазначає дослідниця Д. Ібрагімова, – мала певною мірою генетичний характер і виіривала протягом віків по мірі налагодження відносин “держава – селянство” [10]. Селяни не були знайомі з функціонуванням держави як складного механізму і сприймали її як своєрідного монстра. Особливість цієї риси знаходила вияв у недовірі до місцевих структур влади.

З іншого боку, суспільство (переважно селянство) не уявляло себе поза сферою державного впливу, що породжувало своєрідне “обожнення” чи возвеличення центральних органів влади. Архіви зберігають численні заяви, прохання, скарги, в яких населення апелює до вищих владних структур або до вождя держави, як до єдиного можливого засобу вирішення своїх проблем [11].

Невдоволення селян викликали практична безкарність комуністів [12] і те, що досить часто місцеві органи ігнорували розпорядження центральних владних інституцій [13]. Для партійних функціонерів характерними рисами, що виявилися в реалізації релігійно-церковної політики, стали деспотизм, насильство, примус, віра у всюдозволеність, нехтування людською гідністю тощо. Так, селяни Лубенської округи у скарзі до РНК та ВУЦВК звертали увагу на гоніння і всілякі переслідування церкви, православної духовенства і віруючих з боку представників місцевих органів влади, котрі “надзвичайно утискують, включно до позбавлення громадянських прав, явно і відверто знущаються і кривдять релігійні почуття віруючих”. Особливо наголошувалося: “Ці представники, почувавши себе необмеженими господарями над майном, особистістю і навіть життям забитого і заляканого ними темного селянства, окрім явного і відкритого переслідування, глуму і ніде в світі нечуваного знущання, з явно конкретною метою перешкодити віруючим вільно виконувати свої релігійні обряди і переконання релігійного культу, у багатьох місцях округи встановили непомірно високу платню з громадян за хрещення, вінчання, видачу метрик тощо” [14].

Типовими в ставленні керівників усіх щаблів влади на місцях до громадян стали грубість, брутальність, хамство, зневага, а одним із головних аргументів – крик і погрози. Показовим щодо протистояння двох типів культур (традиційно-православної “колишньої” і радянсько-комуністичної “революційної”) є документ із свідченням-звітом одного з протоієреїв Синодальної церкви (1931 рік) [15]. На погрози і крик голови сільради (“Я тебе не допущу служити в Ново-Краснянці, та і взагалі, ти тут не послужиш і не житимеш”, “Я тебе заарештую і засуджу. Зробити це я зможу одним махом”) протоієрей з гідністю відповів, що його погроз не боїться, оскільки служить священиком за переконанням [16].

Серед владних більшовицьких верств спостерігалось торжество руйнівної етики всюдозволеності, котра “відключала” системи звичних моральних регуляторів людських взаємин, особливо в тих випадках, коли йшлося про втілення в життя рішень, необхідних для досягнення осяйних ідеалів комуністичної утопії. Внаслідок Першої світової війни серед народних мас значно активізувався психологічний синдром революційного соціального нейротизму [17], суть якого полягала в тому, що для поведінки мас характерними стають підвищене збудження, неврівнова-

женість, агресивність, безвідповідальність і навіть ірраціональність.

Особливість 1920-1930-х років визначалася тим, що тоталітарна влада, як зазначає один із класиків західного суспільствознавства, політолог і економіст Ф. Хайек, “відкривала широкі можливості перед людьми жорстокими і нерозбірливими в засобах”, які прагнули до влади як такої, а “нагородою за всі аморальні дії було те, що можна було тішитися тим, що тобі скоряються і що ти – частина величезної і могутньої машини, перед якою ніщо не встоїть” [18].

Один із теоретиків соціології Г. Лебон підкреслив, що серед послідовників соціалізму виокремлюються колишні маргінали суспільства. Під впливом палкого прагнення вербувати собі послідовників проповідники-соціалісти не зупиняються ні перед якими стражданнями, проповідуючи свої ідеї. Заради останніх вони поривають власні сімейні і дружні зв'язки, втрачають робочі місця, засоби до існування; вони готові йти на ув'язнення, каторгу чи смерть заради ідеї. Але, наголошує Г. Лебон, “встановлено, що соціалісти-проповідники всіх толків і сект однаково одержимі жагою руйнування... Майже в усі часи існував загальний психологічний закон, згідно з яким не можна бути апостолом чогось, не відчуючи настійливої потреби либонь-кого умертвити або будь-що зруйнувати” [19].

Ще 1918 року громадський діяч О. Ізгоев, аналізуючи наслідки утвердження більшовизму, писав: “Соціалізм боровся з релігією, націоналізмом, патріотизмом, як явищами реакційними, що слугують перешкодою на шляху людства до загального щастя. Але люди, яких соціалізм звільнив від релігії, виявилися навіть не людьми, а кровожерливими, хижими звірами, небезпечними для будь-якого людського співжиття. Позбавлені зв'язку з Богом так, як вони Його раніше розуміли, ці люди отупіли і морально, і розумово”. Усталений світ з опорою на православ'я раптом зник, “із загибеллю віри в Бога у маси людей розірвалися і всілякі соціальні зв'язки з ближніми, зник необхідний критерій ставлення до них, тобто зникла основа моральності” [20].

Водночас, засуджуючи дії місцевих керівних органів, селянство продовжувало вірити в силу закону і справедливості: “Адже влада нікому не заважала і не заважає вірувати як кому хочеться, аби не було порушень законів влади” [21].

Таким чином, серед населення влада уособлювала своєрідний

абсолют, виступаючи як певний імператив, на котрий варто орієнтуватися, щоб будувати власну життєдіяльність суголосно дійсності. У минулому роль абсолюту виконувала релігійна віра, а в політиці – монархічний лад. В умовах руйнації цих імперативів мав з’явитися новий абсолют, яким стали вищі владні структури, в першу чергу – комуністична партія, котра сприймалася не просто як політичний інструмент чи ідеологічна система, але як об’єкт віри і поклоніння. Недаремно А. Луначарський говорив: “Партія повинна бути повсюди, як біблійний дух божий” [22].

Очевидно, для людей, котрі жили в перехідного типу суспільстві, не звільнившись повністю від старих уявлень та стереотипів, характерним був стан подвійних стандартів. Спостерігалось паралельне співіснування старих і нових норм та принципів, що породжувало певні парадокси або феномени в соціальному і політичному житті.

Серед психологічних феноменів, характерних для суспільств, що переживають трансформацію, дослідники відзначають такі: аномічну деморалізованість, терпіння нестерпного, соціальну захищеність від держави та інші [23].

Із руйнуванням Російської імперії одночасно були зруйновані практично всі основні підвалини суспільного життя: політичні, економічні, ідеологічні, духовні. Внаслідок цього виникли соціальна невизначеність, аморфність суспільних цінностей і норм. Ще 1950 року американським психоісториком Л. Фестингером було сформульовано концепцію когнітивного дисонансу. Суть її полягає в тому, що при зіткненні двох знань (“когніцій”) про один предмет людина відчуває психологічний дискомфорт.

Залежно від менталітету, історичних традицій, рівня розвитку суспільства, особистих свобод та інших чинників “конфлікт” долається різними способами: людина або може засвоїти нові знання і відкинути старі, або ж прагнучиме закріпити, захистити старі знання, відсторонившись від нових.

У суспільстві 1920 – 1930-х років, що трансформувалося, події розгорталися надзвичайно динамічно. Соціальна дійсність змінювалася на очах. Натомість свідомість людей, їхня картина світу та категорії її опису перебудовувалися повільніше. Поставала проблема адаптації до нових цінностей та пошуку орієнтирів у новому суспільстві. Апеляція до основних цінностей культури, до перевірених часом орієнтирів православної віри була своєрідною захисною реакцією на небезпечні зміни. Суспільство вияви-

лося розколотим. Частина його за відносно короткий період перейшла від віри в Бога до сповідування марксистської ідеології, плондруючи і нищачи православні святині. Інші виступили на захист православної віри і свого права її сповідувати. “Мовчазна більшість” поставилася до переслідувань церкви загалом індиферентно.

Особливе смислове навантаження у досягненні такого результату відіграли більшовицькі лозунги, в яких знаходило відображення ставлення держави до певних явищ, подій, визначалася своєрідна соціальна ієрархія [24]. Звернемо увагу, що газета “Правда” вже 1923 року писала про переваги методів насильницького вкорінювання основних елементів доктрини нового ладу в свідомість населення: “У кожен визначений момент наша преса з особливою яскравістю висуває основні лозунги, вузлові пункти, утаєні точки і б’є по них настійливо, наполегливо, систематично, – “надокучливо”, – говорять наші вороги. Так, наші книжки, газети, листівки “вбивають” в голови маси нечисленні, але основні, вузлові формули і лозунги [25]. “Нова ментальність зовсім не потребувала, щоб маси глибоко розуміли причини і наслідки чи глибоко усвідомлювали зміст політичних “ярликів”. Та й рівень освіченості мас не дозволяв їм дошукуватися причинно-наслідкових зв’язків. Тому лозунги та своєрідні політичні формули мали чисто функціональне призначення – вони мали слугувати своєрідними орієнтирами в політичному середовищі, в ідеолого-герменевтичному світі.

Гадаємо доречно зацитувати відомого вченого В. Клемперера: “Слова можуть порівнюватися з мізерними дозами миш’яку: їх непомітно для себе ковтають, вони ніби не виявляють ніякої дії, але через деякий час з’являються ознаки отруєння” [26]. Така своєрідна індокринація (з англ. – “навіювання ідей”, “ідеологічна обробка”) була характерною для тоталітарної системи. На нашу думку, цей аспект частково дає пояснення успіху антирелігійної пропаганди і, як наслідок, – атеїзації населення. Однак, ми лише окреслили проблему тоталітарної індокринації, вважаючи, що вона має бути самостійним дослідженням.

Загалом, слід визнати справедливість твердження Г. Лебона: “Соціалізм став могутнім саме завдяки тому, що він запропонував велику ілюзію” [27]. Продовжуючи ці міркування, автор наголосив, що переконання має завжди прагнути здобути релігійну форму: “Символ віри, політичний, релігійний чи соціальний,

прийнятий натовпом, засвоюється ним і завжди щиросердно шанується без вагань” [28]. Людина потребує вірування для “машинального” скеровування свого життя, для уникнення будь-яких зусиль, пов’язаних із роздумами і прийняттям рішень. У цьому сенсі соціалізм повертав людині певні ілюзії й надії. До того ж він зумів знайти категоричну і просту форму для вираження своїх ідей, що давало можливість їх легко сприймати [29]. Нова доктрина з’явилася саме там і тоді, де і коли почали вмирати релігійні й соціальні вірування попередньої епохи.

Якщо на 1920-і роки припадає значне число виступів населення на захист віри, церкви та духовенства, то в наступному десятиріччі спостерігається спад такої активності. Безперечно, серед пояснень є кілька чинників: наслідки антирелігійної пропаганди, поповнення лав атеїстичного авангарду молоддю, вихованою на нормах революційної моралі; послідовне закриття храмів і обмеження прав духовенства; непомірні розміри податків, застосування силового тиску щодо духовництва тощо. Разом із тим, наголошено, що в той період спрацював також механізм психологічної втомлюваності. Аналізуючи післякризовий пореволюційний період, О. Оболенський зазначав: “Історичний досвід свідчить, що ціле покоління не може прожити життя в стані революційного збудження, в ситуації кризи чи супроводжуваної нею нестабільності. Ще донедавна не визнаючи ні найменших обмежень своєї свободи, тепер народ готовий до сприйняття правління навіть найжорстокішого деспотизму...” [30].

У такій ситуації більшовицька влада вдалася до соціального маніпулювання, вміло використовуючи засоби агітації і пропаганди, у тому числі й антирелігійної. Величезна православна країна перейшла до системи світських вірувань, сакралізації партії, її вождів і цілей, вклавши в цей процес увесь потенціал і навички релігійності, що були зумовлені її історичними і культурно-цивілізаційними особливостями.

В одній із доповідей, представлених на III Міжнародному конгресі українців (серпень 1996 року), максимально узагальнюючи все досі оприлюднене про внутрішню політику більшовиків, С. Білокінь звів цю політику до двох головних напрямів: формування людини нового типу – будівника комунізму; усунення тієї частини населення, яка для цього з тих чи інших причин не підходила [31], підкреслюючи їх надзвичайну діалектичну взаємопов’язаність. “Винищуючи частину населення, – зазначає

історик, – влада вже одержувала дещо інший, новий тип людини. Терор став одним із дійових засобів її формування...” [32]. На думку автора, діючи в таких протилежних напрямках, неможливо спершу не відділити одну частину людності від іншої. В основі такого поділу лежала сегрегація (лат. “segregatio” – відділення), за якою влада виокремлювала завідомо позитивних від завідомо негативних, своїх від чужих, тих, що перебувають у системі, від позасистемних, прямим подовженням чого стали, природно, репресії. Особливий склад першої групи населення, що лишалася, й другої, що передбачалася для ліквідації, визначався на підставі марксистсько-ленінської теорії боротьби класів. Але межі цих двох кіл (“позитивних” і “негативних”) перебували в постійній динаміці, пульсували.

У контексті проблеми нашого дослідження вищенаведені міркування дають підстави стверджувати, що атеїзація настроїв населення відбувалася під впливом, з одного боку, ідеологем про постійну ворожу контрреволюційну діяльність церкви та її служителів, з іншого – активного утвердження комуністичної ідеології через організації диспутів, лекцій, хат-читалень, антирелігійних гуртків, школу, профспілки, комсомол, антирелігійну літературу тощо. На жаль, суспільство і церква не спромоглися організувати належної протидії наступу богоборчої влади.

Одна із відповідей на запитання: чому стало можливим впровадження моделі державно-церковних взаємин у 1917 – 1930-х р. за більшовицьким сценарієм, полягає в тому, що більшовицька влада, як колись церква, пропонувала готову модель життєвої поведінки, але вже згідно з принципами марксистсько-ленінського вчення. Комуністична партія, очолювана вождем, була дороговказом до світлого комуністичного майбутнього. Ідеологічні постулати диктували моральні, етичні та побутові норми. Виходячи з того, що “релігійність українців – простонародна, – як підкреслив А. Колодний, – а тому вона завжди зорієнтована на утвердження соціальної рівності й справедливості” [33], стає очевидним прийняття суспільством лозунгів рівності і братерства, проголошених комуністичною владою.

Отже, можна говорити про кризу суспільної свідомості, для якої характерним є вакуум моральності. Це явище виникає тоді, коли з тих чи інших причин колишня система моральних норм перестає виконувати роль регулятора реальної поведінки людей, а нова система не встигла ще остаточно утвердитися. Моральні

деформації в суспільстві за таких умов були просто незворотними як мінімум у межах одного покоління. Це, водночас, вело до руйнації або незавершеності процесу формування ключових ментальних імперативів українського суспільства і, відповідно, його слабкості в протистоянні з радянською державною машиною. Тож і утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин було за тих обставин цілком закономірним явищем.

Список використаних джерел та літератури

1. Извеков А. И. Проблема личности постмодерна : кризис культурной идентификации / А. И. Извеков. – СПб. : Санкт-Петербургский ун-т, 2008. – С. 3.
2. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі ХХ – ХХІ ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – С. 12.
3. Пискотин М. И. Социализм и государственное управление / отв. ред. докт. юрид. наук Б. М. Лазарев. – М. : Наука, 1984. – С. 213.
4. Крозье М. Бюрократический феномен. Исследования бюрократических тенденций современных систем организации и их отношений с социальной и культурной системой во Франции / М. Крозье // Лапин Н. И. Эмпирическая социология в Западной Европе : [учеб. пособие; хрестоматия]. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – С. 221.
5. Оболенский А. В. Человек и власть. Перекрестки Российской истории / А. В. Оболенский. – М. : [Б.и.], 2002. – С. 183–184.
6. Аскольдов С. А. Религиозный смысл русской революции / С. А. Аскольдов // Из глубины : Сб. ст. о русской революции. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 38.
7. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР : [уч. пособие]. – М. : Библейско-Богословский ин-т св. Апостола Андрея, 1996. – С. 214.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4215. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 11.
9. Поспеловский Д. В. Тоталитаризм и вероисповедание / Д. В. Поспеловский. – М. : Библейско-Богословский ин-т св. Апостола Андрея, 2003. – С. 360–361.
10. Ибрагимова Д. Х. Нэп и перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку / Д. Х. Ибрагимова. – М. : Памятники исторической мысли, 1997. – С. 191.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 171. – Арк. 115; Арк. 148; Спр. 115. – Арк. 157–158; Ф. Р. 5. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 164–164 зв., 165, 166, 167, 168; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1757. – Арк. 173–176; Спр. 2114. – Арк. 29 та ін.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2114. – Арк. 29.
13. ЦДАВО України. – Ф.Р.5. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 69, 70; Оп.1. – Спр. 2199. – Арк. 54 та ін.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1757. – Арк. 173.
15. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 7. – Спр. 171. – Арк. 21–22.
16. Там само. – Арк. 22.
17. Оболенский А. В. Человек и власть. Перекрестки Российской истории / А. В. Оболенский. – М. : [Б.и.], 2002. – С. 268.
18. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Вопросы фило-софии. – 1990. – № 10. – С. 164–165.
19. Лебон Г. Психология социализма / Г. Лебон. – СПб. : Макет, 1996. – С. 83–87, 125, 126–127.
20. Изгоев А. С. Социализм, культура, большевизм / А. С. Изгоев // Из глубины : сб. ст. о русской революции. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 168.
21. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 7. – Спр. 179. – Арк. 159–159 зв.
22. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 : протоколы. – М. : Пар-тиздат, 1933. – С. 158.
23. Скалацька Д. Феномен соціальних і політичних перетворень та їх вплив на формування громадської думки у перехідних суспіль-ствах / Д. Скалацька // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ТОВ “ХХІ століття : Діалог культур”, 2004. – Вип. 16. – С. 117.
24. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 7. – Спр. 179. – Арк. 123–126; Спр. 753. – Арк. 17–19; Лозунги к антипасхальной кампании // Антирелигиозный сборник для деревни. – М. Акц. изд-во “Безбож-ник”, 1930. – С. 9, 46.
25. Селищев А. М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926) / А. М. Селищев. – Изд. 2-е. – М. : “Работник просвещения”, 1928. – С. 24–25.
26. Клемперер В. LT&. Язык Третьего рейха. Записная книж-ка филолога / В. Клемперер ; [пер. с нем. А. Б. Григорьева]. – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – С. 25.
27. Леон Г. Психология народов и масс / Г. Леон. – СПб. : “Ма-кет”, 1995. – С. 228.
28. Леон Г. Психология социализма / Г. Леон. – СПб. : “Макет”, 1996. – С. 119–120.
29. Леон Г. Психология народов и масс / Г. Леон. – СПб. : “Ма-кет”, 1995. – С. 187; Психология социализма. – С. 119.
30. Оболенский А. В. Человек и власть. – С. 274.
31. Білокінь С. Що таке “єдиний советський народ”? / С. Біло-кінь // Третій Міжнародний Конгрес українців, 26-29 серпня 1996 р. : Історія. – Харків, 1996. – С. 158–163.

32. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К. : [Б.в.], 1999. – С. 145.

33. Колодний А. Християнські вияви духовності українця / А. Колодний // Християнство і духовність : збірник матеріалів другої міжнародної наукової конференції циклу наукових конференцій “Християнство : історія і сучасність” / редкол. : А. М. Колодний (гол. ред.) та ін. – К. : Знання, 1998. – С. 42.